

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, xüsusən də indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən qırğınların ssenarisi ermənilərin XIX əsrin sonunda Şərqi Anadoluda əldə etdikləri təcrübəyə əsaslanırdı. 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra Avropa dövlətlərinin söyləri nəticəsində gündəliyə çıxarılan “Erməni məsələsi” sonralar Şərqi Anadoluda ermənilər üçün muxtariyyət əldə etmək və müstəqil Ermənistan dövləti qurmaq üçün vasitəyə çevrilmişdi. Muxtariyyətin əldə edilməsi üçün əvvəlcə Şərqi Anadolu vilayətlərində, yəni ermənilərin “Qərbi Ermənistan” adlandırdıqları vilayətlərdə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq lazım idi. Lakin Şərqi Anadolu vilayətlərinin heç birində ermənilər say etibarlı ilə üstünlük təşkil etmirdilər.

Ermənilərin Türkiyədə 1894-1896-cı illərdə törətdikləri iğtişaşlar yatırıldıqdan sonra həmin iğtişaşların iştirakçılarının əksəriyyəti Cənubi Qafqaza axışmışdı. Həmin dövrdə Cənubi Qafqazda törədilən cinayətlərin 80 faizi Türkiyədən gəlmiş ermənilərin və muzdlu qatillərin payına düşürdü.

XX əsrin əvvəllərində Qafqazda mövcud olan 54 qəzadan beşində, İrəvan quberniyasındakı 7 qəzadan 3-də, Yelizavetpol quberniyasındakı 8 qəzadan 1-də ermənilər çoxluq təşkil edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində erməni sovinizminin, millətçi erməni partiyalarının mədi və mənavi qida mənbəyi rolunu əsasən erməni kilsələri oynayırdı. 1903-cü ildə kilsə torpaqlarının Rusiya Torpaq və Əmlak Nazirliyinin sərəncamına keçirilməsi haqqında qəbul edilən qanun kilsənin maliyyələşdirdiyi siyasi partiyaların və on-

qamət arasında qalan azərbaycanlı kəndlərini ələ keçirərək Gəncədə birləşməkdən ibarət idi.

Belə ki, 1905-ci il fevralın 19-da İrəvan şəhərində daşnaklar azərbaycanlılara rəğbəti olan və eyni zamanda ermənilərə nifrət edən Urazov soyadlı rus millətindən olan quberniya həkimini axşam saatlarında qubernatorun dəftərxanasının yaxınlığında xəncərlə qətlə yetirmişdilər ki, azərbaycanlılar ayağa qalxınsınlar və bununla da qırğınlara start verilmiş olsun. Fevralın 20-də səhər ermənilər şayiə yayırlar ki, guya Bazar meydanında azərbaycanlılar erməniləri doğrayırlar. Şəhərdə böyük çaxnaşma yaranır. İğtişaşlar iki gün davam edir. 100-ə yaxın insanın ölümü və yaralanması ilə nəticələnir.

1905-ci il mayın 5-də Naxçıvan qəzasının Cəhri kəndində üç nəfər müsəlmanın

1905-ci il dekabrın 17-də erməni silahlı dəstələri Böyük Ciciimli və Kiçik Ciciimli kəndlərinə hücum etmiş, Kiçik Ciciimli tamamilə darmadağın edilmiş, Böyük Ciciimli kəndinin əhalisi qaçmağa müvəffəq olsa da, evləri qarət edilmişdi.

1905-ci il dekabrın 29-da Tatev erməniləri azərbaycanlıların yaşadığı Kürdlər adlanan kəndə hücum etmiş, lakin azərbaycanlılar müqavimət göstərə bilməmiş, çoxsaylı itki verərək kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Erməni siyasi partiyalarının silahlı dəstələri Şuşa qəzasını azərbaycanlılardan təmizləmək üçün uzun müddət hazırlıq görmüş, müasir silahlarla təchiz olunmuşdular. Erməni silahlı dəstələrinə Hamzadər Srvandzyan komandanlıq edirdi. Ermənilər bəhanə axtarırdılar ki, qırğınlara başlasınlar. 1905-ci il avqustun 16-da kazaklar Şuşada bir erməniyə tərk-silah etmək istəyərkən o, müqavimət göstərmiş və öldürülmüşdü. Bundan istifadə edən ermənilər qətlin günahını azərbaycanlıların üstünə ataraq qırğınlara başlamışdılar.

Ermənilər 12 iyul 1906-cı ildə Şuşa şəhərində ikinci dəfə qırğınlara başlamışdılar. Onlar bir neçə gün əvvəl ölmüş bir erməninin meyitini Şuşanın ermənipərəst general-qubernatoru Qoloşşapova göstərərək guya onun azərbaycanlılar tərəfindən yenidən qətlə yetirildiyini söyləmişdilər. Qoloşşapovun əmri ilə hökumət Qumluq və Köçərli məhəllələrini top atəsinə tutur. Beş gün ərzində Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsində bütün azərbaycanlı evləri yandırılır və dağıdılır.

1906-cı ilin fevral ayında Tiflisdə Qafqazın canişini Vorontsov-Daşkovun təşəbbüsü ilə erməni-müsəlman qırğınlarına son qoymaq məqsədilə sülh konfransı keçirilmişdir. Həmin konfransda müsəlman nümayəndələri Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ədil xan Ziyadxanov və başqaları “Daşnaksütyun” partiyasının niyyətlərini ifşa etmiş, onun Cənubi Qafqazda törədilən qırğınların, terrorçuluğun təşkilatçısı və icraçısı olduğunu göstərmiş, rəsmi hökumət dairələrinin bu təşkilatın əməllərinə göz yumduğunu sübuta yetirmişdilər.

Lakin sülh konfransının keçirilməsindən bir qədər sonra erməni silahlı dəstələri yenidən qırğınlara başlamışdılar. İrəvandan Zəngəzura, Zəngəzurdan Qarabağa qədər ərazidə erməni əhalisinin sayı olduqca az olduğu üçün erməni silahlı dəstələrinə yol üstündə yerləşən müsəlman kəndlərinə hücum etmək əmri verilmişdi. 1906-cı il iyulun 29-da “Daşnaksütyun” partiyasının göstərişi ilə ermənilər Zəngəzur qəzasının Mədən bazarında Səfər bəyi qətlə yetirir, sonra isə Karxana kəndinə hücum edirlər. Ermənilər bu kənddə heç kəsə aman vermir, bütün əhalisini öldürür və ya əsir götürürlər. Elə həmin gün ermənilər Lov, Xələc, Saldaxlı, İncəvar, Daşnov kəndlərini viran qoyurlar. Avqustun 1-də ermənilər Qatır kəndinə hücum edirlər. 9 gün qatırlılar kəndi müdafiə edirlər. 1906-cı ilin avqust-sentyabr aylarında erməni silahlı dəstələri qırğınların ağırılq mərkəzini Zəngəzurun Oxçu-Şəbədək bölgəsinə keçirirlər. Ermənilər qırğınlardan canını qurtaran azərbaycanlıların cəmləşdiyi Saqqarsu kəndində əsl soyqırımı törədirlər. Zəngəzurdə ermənilərin törətdikləri qırğınlara son qoyulması üçün Ordubad nahiyəsində yaradılan könüllü dəstələr hərəkətə keçirlər. 800 nəfərə yaxın ordubadlı könüllülərin də köməyi və 1000 nəfərə yaxın Oxçu-Şəbədək silahlılarının iştirakı ilə sentyabrın 16-17-də Oxçu-Şəbədək kəndləri erməni işğalından azad edilir. Bundan sonra sağ qalan əhalinin yenidən öz kəndlərinə qayıtılması prosesi başlanır. Erməni A-Do dağıntılara məruz qoyulan 43 azərbaycanlı kəndlərinin adlarını aşağıdakı kimi təsbit etmişdir: Bayandur, Hələk, Binəyeri, Kosalar, Malbəyli, Cağazur, Çaylı, Kalavalax, Novruzlu, Cecimli, Hacılar, Bağırbəyli, Qarahunc, Unanav, Kürdlər, Ağvani, Danzaver (Armuldu), Sisyan, Ağudi, Dərəbas, Pul, Ərikli, Şükər, Məliklər, Yeməzli, Xəstap, Almali, Karxana, Qatır, Cibili, Xələc, Keçi-Şabadin, İncəvar, Çullu, Oxçu, Atqız, Pirdavudan, Əclili, Buğacıq, Kollu-Qışlaq, Mtnadzor, Sanalı.

Erməni müəllifi Stepan Zavaryanın verdiyi məlumata görə, həmin dövrdə Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman kəndi, ümumilikdə isə həmin bölgələrdə 75 kənd dağıdılmışdır.

Azərbaycanlıların təşkilatlanması, 1906-cı ilin payızında “Difai” partiyasının formalaşaraq ermənilərin terroruna tutarlı cavab verməsi erməniləri qırğınlar törətməkdən əl çəkməyə məcbur etmişdi.

Ümumiyyətlə, ermənilər 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın 14 qəzasında - İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Aleksandropol, Sürməli, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Gəncə, Qazax, Ərəş, Borçalı qəzalarında və 8 şəhərində - Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gümrü, Gəncə, Şuşa, Qazax və Tiflis şəhərlərində qırğınlar törətmişlər.

Qafqazın canişini İ.Vorontsov-Daşkov milli münafişlər nəticəsində meydana çıxan dağıntıların və əhaliyə dəyən ziyanın aradan qaldırılması, İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının zərər çəkmiş əhalisinə borc pul vəsaiti verilməsi üçün daxili işlər və maliyyə nazirləri qarşısında dəfələrlə vəsatət qaldırmışdı. Rusiya imperiyasının Maliyyə Nazirliyi uzun müddət müxtəlif bəhanələrlə İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının fəlakət qarşısında qalan əhalisinə yardım göstərməkdən imtina etmişdi.

Erməni müəllifi A-Do 1905-1906-cı illərdə 133 azərbaycanlı kəndinin dağıldığı, 24 azərbaycanlı kəndinin isə tamamilə darmadağın edildiyindən və xarabazarlığa çevrildiyindən məlumat almaq üçün bir nəfər belə canlı şahid tapılmadığını yazır. Həmin 24 kəndin adları kompensasiya ödənilməsi üçün tərtib edilən siyahılara daxil edilməmişdi.

Polyak əsilli Amerika tədqiqatçısı Tadeuş Svyatovskiy çar Rusiyasının rəsmi dairələrinin verdikləri məlumatlara əsaslanaraq 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda 158 müsəlman kəndinin dağıldığını və yaxud yandırıldığını, 10 minədək insan tələfatı olduğunu qeyd etmişdir.

Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə törətdikləri kütləvi qırğınlar XX əsrdə soydaşlarımızın məruz qoyulduqları soyqırımı və deportasiyalar silsiləsinin ilk mərhələsidir.

Nazim MUSTAFA,
AMEA Tarix İnstitutunun
böyük elmi işçisi,
Dövlət mükafatı laureatı

Azərbaycanlıların etnik təmizlənməsinin ilk mərhələsi

Ermənilər 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda 200-dən artıq yaşayış məntəqəsində kütləvi qırğınlar törətmişlər

ların terrorçu dəstələrinin maddi vəziyyətinə zərbə vurmuşdu. Həmin qanunun icrasının qarşısını almaq məqsədilə erməni siyasi partiyalarının terrorçu dəstələri hakimiyyət mənsublarına qarşı terror aktları həyata keçirməyə başlamışdılar. Eyni zamanda erməni siyasi partiyaları Cənubi Qafqazda antitürk, antimüsəlman kampaniyasını genişləndirməyə başlamışdılar. Erməni kilsəsi bu qanun əleyhinə qiyamlar təşkil etmişdi. Ermənilər həmin il avqustun 29-da Gəncədə, sentyabrın 2-də Qarsda və Bakıda, sentyabrın 12-də Şuşada, oktyabrın 14-də Tiflisdə iğtişaşlar törətmiş və terror aktları həyata keçirmişdilər.

1905-ci ildə Rusiyada iğtişaşların baş verməsi, çarizmə qarşı narazılıq dalğasının güclənməsi Cənubi Qafqazda da güclü əks-səda doğururdu. Bu qarışıqlıqdan ermənilər məharətlə istifadə etmişdilər. Qafqaz Cənubunun yüksək rütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni dəstələri 1905-ci ildə Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların yığcam yaşadığı ərazilərə silahlı hücumlar edib etnik təmizləmə həyata keçirməklə, həmin ərazilərdə Türkiyədən qaçıb gələn erməniləri məskunlaşdırmaqla özlərinin say üstünlüyünə nail olmaq, sonra isə yeni yaranan erməni ailələrini birləşdirməklə erməni dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər.

1905-ci il fevralın 6-da Sabunçu qəsəbəsinin sakini Ağarza Babayev Bakının mərkəzində öldürülməsi ilə şəhərdə və ətraf qəsəbələrdə ilk qırğınlar başlamışdır. Ermənilərin evlərinin damından, pəncərələrindən küçüdən keçən azərbaycanlılar gülləbaran edilirdi. Evlər, mağazalar qarət edilir və yandırılırdı. Bakıdakı bir çox fabriklər və müəssisələr yandırılıb dağıdıldı. Hakimiyyət orqanları qırğınların dayandırılmasında acizlik göstərdi. Minə yaxın insanın ölümü və yaralanması ilə nəticələnən qırğınlar fevralın 9-da dayandırıldı. Ermənilər həmin il avqustun 20-də Bakıda ikinci dəfə qırğınlar törətmişdilər. İndi “Fəvvarələr bağı” adlanan ərazidə yerləşən erməni kilsəsinin zənginin çalınmasından bir neçə dəqiqə sonra ermənilərin evlərinin damından, onlara məxsus mağazalardan azərbaycanlıların üzünə güclü atəş açılır. Qısa zamanda iğtişaşlar Bakı ətrafındakı qəsəbələri və neft mədənlərini də bürüyür. Hakimiyyət qüvvələrinin tədbirləri sayəsində qırğınlara avqustun 30-da son qoyulur. Bakıda üçüncü qırğınlar 1905-ci il 20-25 oktyabr tarixində baş vermişdir.

Bakıda baş verən ilk qırğınlardan sonra ermənilər qanlı əməllərini İrəvanda davam etdirmişlər. Erməni siyasi partiyalarının əsas məqsədi 1905-1906-cı illərdə kütləvi qırğınlar törətmək yolu ilə əvvəlcə İrəvan quberniyasına yiyələnmək, sonra Zəngəzur-Qarabağ və Qazax-Tovuz istiqamətlərində hücum edərək bu iki isti-

ağır yaralanması və mayın 7-də bir nəfər müsəlmanın Tumbul kəndində öldürülməsi ilə ara yenidən qızışmışdı. Mayın 8-də İrəvan vitse-qubernatoru Baranovski, İrəvan şəhər qlavası Ağamolov, Peterburqdan qaçıdan Naxçıvan şəhər qlavası Cəfər-qulu xan Naxçıvanski birlikdə Naxçıvana gəlirlər. Qırğınların yatırılması üçün Tiflisdən general Əlixanov-Avanski də Naxçıvana göndərilir. Ermənilər mayın 10-12-də Naxçıvan şəhərində iğtişaşlar törədirlər. Erməni silahlıları Naxçıvan bazarında müsəlmanları gülləbaran etməyə başlayırlar. Öldürülən, yandırılan və yaralananların sayı 100-ü ötür. İğtişaşlar ətraf kəndlərə də yayılır. Lakin ermənilər Naxçıvanda məqsədlərinə çata bilmirlər.

Ermənilər Naxçıvandakı məğlubiyətlərindən sonra iğtişaşları yenidən İrəvanda davam etdirmişdilər.

Iyunun 3-də Abaran, Sörəyel, Pəmbək və Aleksandropoldan gələn silahlı dəstələrin köməyi ilə ermənilər Eçmiədzin (Üçkilə) qəzasının Üşü kəndinə hücum edir, iyunun 8-də müsəlmanlar kəndi tərk edirlər. Iyunun 9-da ermənilər Pərsi, Nəzrəvan, Kicikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrku, Əngirsək, Təkiyə kəndlərini, iyunun 10-da Eçmiədzində daha 10 kəndi dağıdırlar. M.S.Ordubadı 1905-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin törətdikləri soyqırımını belə səciyyələndirmişdi: “İrəvan mahalı bir yanar dağa, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırdımaqda, boğmaqda idi”.

1897-ci ildə İrəvan quberniyasında 313176 nəfər azərbaycanlı əhali qeydə alındığı halda, 10 il sonra 302965 nəfər qeydə alınmışdı. Deməli, 1905-ci və 1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından əlavə, 10 min nəfərdən artıq azərbaycanlı ya qətlə yetirilmiş, ya da İrəvan quberniyasından didərgin düşmüşdü.

Zəngəzur qəzasında ilk qırğınları ermənilər 1905-ci ilin iyun ayında Naxçıvan qəzası ilə həmsərhəd olan iki kənddə törətmişdilər. Ermənilər 1905-ci il avqustun 16-da Gorusdan Qarakilsəyə qaçıdan dörd erməniyə Ağudi və Vağudi kəndlərinin sərhədində qətlə yetirmiş, təqsiri azərbaycanlıların üzünə yixmişdilər.

1905-ci il sentyabrın 22-də Xoznavar və Xnaçax erməniləri ətraf kəndlərdən gələn silahlı dəstələrin köməyi ilə azərbaycanlı kəndlərinə hücum edərək Bayandur, Hələk, Kosalar, Malbəyli, Cağacur, Çaylı, Kalavalax, Novruzlu kəndlərini dağıdır, onlardan 3-nü tamamilə qarət edirlər.

1905-ci ilin oktyabrında Zəngəzur qəzasının 10 erməni kəndinin silahlıları qəzanın azərbaycanlıları yaşayan Sisyan kəndinə hücum nəticəsində 75 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdı.